

Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez.

Írta: Dr. Bartucz Lajos, egyet. ny. r. tanár, Szeged. Egyetem.
Embertani Intézet.

Azt a messze keletről elindult néphullámot, amely a Kr. u. VI. században nyugat felé haladtában végig söpörte Eurázia nagy részét, s magával sodorván az útjába akadt népek tarka tömegeit, végül a Kárpátok és Alpok gyűrűje övezete termékeny sík területen ülededett meg, — általában *avar* összefoglaló néven ismeri a történelem és a régészet. Az újabb kutatások fényénél azonban mindinkább az derül ki, hogy az *avar*-nak nevezett birodalom és nép különböző kultúrájú, ethnikumú és antropológiai összetételű kisebb-nagyobb törzsek és ethnikumok mozaikszerű tarka tömegét egyesítette magában.

Meglepő, hogy a keleti és nyugati történelmi források, amelyek az avarok hódításait, harcait leírják, aránylag mily szűkszavúan emlékeznek meg e hatalmas, Középeurópa ethnikai kialakulása szempontjából oly nagyjelentőségű, emberhullám igazi népi mivoltáról, ethnikai összetételéről. Ami pedig testi sajátságait illeti, arról legfeljebb annyit említenek, hogy a hunokhoz hasonlítanak. Csupán NESTOR krónikája emlékezik meg részletesebben róluk, azt írván, hogy: „Az avarok pedig magas termetűek és gögös elméjűek valának. De az Isten elpusztította őket és megannyian halállal emésztetének el, úgy hogy egy sem maradt meg közülök. Ezért mind mai napig él az oroszoknál a közmondás — írja, NESTOR —: elvesztek, mint az avarok, kiknek már se nemzetségök, se maradékuk.“ — Szláv nevüket: „obri“, ami óriást jelent, szintén magas termetükkel szokták kapcsolatba hozni.

Az antropológiára hárul tehát a feladat, hogy a régészek által avarnak jelzett temetők koponya- és csontvázanyagából embertani típusaikat, rasszbeli összetételüket, demografiai és egyéb vonatkozásaikat megállapítsa.

A múltban — sajnos — súlyos szemrehányás illetheti e téren mind a magyar antropológiát, mind a régészetet. Hiába ástak fel sok száz, sőt ezer siros avar temetőket, aminők pl. a gátéri¹, győri²,

¹ *Kada Elek*: Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 1905, 1906, 1908.

² *Börzsönyi Arnold*: Győri sírmező a régibb középkorból. Arch. Ért. 1902—1908.

nemesvölgyi³, csunyi⁴, gombosi⁵, jutasi⁶, kishegyesi⁷, keszthely-dobogói⁸, abonyi⁹, páhoki¹⁰, fenéki, lajtapordányi stb. temetők, mégis a keszthelyi és nemesvölgyi kivételével alig mentettek meg belőlük nagyobb mennyiségű antropológiai anyagot, legfeljebb mutatóba egy-két koponyát. De azokról sem tudjuk, hogy a temető melyik sírjából valók, milyen mellékletekkel kerültek elő s mi a jelentőségük az illető temetőbe temetkezett nép, vagy törzs antropológiai összetétele szempontjából. Így azután nem csoda, ha az avarok antropológiájáról a legújabb időkig alig tudtunk valamit.

Az avarokra vonatkozó kutatómunka történetében az 1924-ben Kecskeméten tartott vándorgyűlés s az 1926/27-ben végzett mosonszentjánosi ásatás jelent fordulópontot.

A kecskeméti közös néprajzi, régészeti és embertani vándorgyűlés kétirányú fellendülést eredményezett. Egyfelől közelebb hozta egymáshoz régészeinket és ethnográfusainkat s élelkebbé tette régészeinkben azt a tudatot, hogy az ásatások célja: nem egyszerűen a múzeumi leltári anyag gyarapítása, sem egyoldalú régészeti vagy művészettörténeti typológia, hanem a régi népek kultúrájának, ethnikai és antropológiai jellegeinek a maguk teljes egészében való feltárása. — Másfelől e vándorgyűlésen tartott előadásom hatására Móra Ferenc, a szegedi Városi Múzeum akkori igazgatója, egy év múlva a kundombi és fehértói temetőből származó 300 db avar koponyával lepett meg s így az avarok antropológiai jellegeinek tanulmányozásához az első nagyszabású, sírok szerint külön-külön megjelölt, hiteles csontvázanyagot szolgáltatva.

Mosonszentjánoson viszont 1926/27-ben az első olyan nagyszabású ásatás folyt hazánkban, amelyben régész és antropológus együtt dolgozva ástott fel egy, ugyan már hosszú évek óta kavics-hordással megbolygatott, de még így is közel 300 sirt tartalmazó avar temetőt s abból mindent, — régészeti anyagot, ember- és állatcsontokat egyaránt — megmentett. Az itt előkerült gazdag régészeti és embertani anyag feldolgozása nemcsak a Mosonszentjános környékén élt avar törzs ethnikai és embertani jellegeit világította meg,¹¹ hanem elindította lett számos hasonló rendszeres ásatás-

³ Dr. Sötér Agost: A nemesvölgyi sírmező. Orsz. Rég. és Embert. Társ. Évk. 1879—1885.

⁴ Dr. Sötér Agost: Ásatások a csunyi sírmezőn. Arch. Közl. XIX, 1895.

⁵ Pogány Jenő: Gombosi sírmező. Arch. Ért. 1908.

⁶ Rhé Gyula: Veszprém vármegyei avar emlékek. Veszprém, 1924.

⁷ Gubitz Kálmán: A kishegyesi régibb középkori temető. Arch. Ért. 1907, 1911.

⁸ Dr. Lipp Vilmos: A keszthely-dobogói sírmező. M. Tud. Akad. Bpest. 1884.

⁹ Dr. Márton Lajos: 1904. évi kutatások az abonyi régibb középkori sírmezőben. Arch. Ért. 1906.

¹⁰ Pulszky Ferenc: Magyarország archaeológiája. II. Bpest. 1897. p. 70—71.

¹¹ N. Fettich: Bronzeguss und Nomadenkunst. Skythika 2. Prague, 1929. — L. Bartucz: Über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. Skythika 2. Prague, 1929.

nak (Jutas,¹² Öskü,¹³ Üllő, Kiskőrös,¹⁴ Fehértó, Makkoserdő, Szentes-Kaján,¹⁵ Deszk,¹⁶ Előszállás,¹⁷ Bilisics, Cebe, Pohibui-Mackó, Szebeney, Pápa,¹⁸ Adorján, Baktó,¹⁹ Csengele, Szőreg stb.^{20, 21} amelyek az avarokra vonatkozó hiteles régészeti és embertani bizonyítékoknak mind a Nemzeti Múzeumban, mind a különböző vidéki múzeumokban (Szeged, Szentes, Kecskemét, Székesfehérvár, Debrecen stb.) nem sejtett gazdagodását jelentették.

(Ld. az Arch. Értesítő, Arch. Hungarica, Folia Archaeologica, Dolgozatok és vidéki múzeumok Évkönyveinek ásatási cikkeit.)

Móra Ferencen kívül első sorban Fettich Nándor, majd Marosi Arnold, Rhé Gyula, Csallány Gábor, Tompa Ferenc, Horváth Tibor, Banner János, Csallány Dezső, Párducz Mihály, Szabó Kálmán, László Gyula, Jankó László, Korek József, Szádeczky-Kardos Samu stb. karolták fel lelkesen a gyűjtő munkát, melynek eredménye gyanánt a Magyar Nemzeti Múzeum Embertani Gyűjteményében, a Szegedi és Budapesti Egyetemi Embertani Gyűjteményekben, valamint néhány vidéki múzeumunkban ma már közel 5000 hiteles koponya és vagy 3000 csontváz áll rendelkezésre, hogy megvilágítsák az avarok rasszbeli összetételét, sőt egyben Magyarország benépesedése szempontjából való nagy demográfiai és etnikai jelentőségüket, valamint Magyarország és a Szovjetbirodalom népei között lévő régi embertani kapcsolatokat.

Ez az ötezres koponyaszám már magában véve is nagy jelentőségű. Ha ugyanis a különböző kultúrkorokból és népektől Magyarországon megmentett és múzeumainkban őrzött hiteles antropológiai anyagot kultúrkorok és népek szerint számba vesszük, kiderül, hogy több, mint kétharmaduk az avaroktól, vagy legalább is az avar korból való. — Joggal felmerülhet tehát a kérdés, mi az oka annak a feltűnő jelenségnek, hogy éppen az avar kor van gyűjté-

¹² Gy. Rhé, und N. Fettich: Jutas und Öskü. Skythika 4. Prag, 1931.

¹³ L. Bartucz: Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Jutas und Öskü. U. o.

¹⁴ Horváth Tibor: Az üllői és a kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. Bpest, 1935.

¹⁵ Korek József: A szentes-kajáni avar temető. Szeged, 1943.

¹⁶ Csallány Dezső: Kora-avarkori sírleletek. Fol. Arch. I.—II. Budapest, 1939. — Csallány Dezső: A Deszk D. számú avar temető sírjai. Arch. Ért. 1943.

¹⁷ Marosi-Fettich: Dunapentelei avar sírleletek. Arch. Hung. XVIII. Bpest, 1936. — Bartucz Lajos: A fejrmegeyi leletek csontvázai. U. o.

¹⁸ Jankó László: A pápai avarkori sírleletek. Arch. Ért. 1930.

¹⁹ Szádeczky-Kardoss Samu: Avar sírok Baktóban. Alf. Tud. Int. Évk. II. Szeged, 1948.

²⁰ Bartucz Lajos: Die Skelettreste von Körösladány. Eurasia Septentrionalis Antiqua. V. 1929.

²¹ Apor-Rosztóczy: A Kiszombor O. sz. temető csontvázai. Fol. Arch. I.—II. 1939. — Korek József: Két szegedkörnyéki avar temető. Fol. Arch. V. 1945. — Bartucz Lajos: A magyarországi avarok terméke. Alf. Tud. Int. Évk. II. Szeged, 1948.

ményeinkben ily rendkívül gazdagon képviselve? — Vajjon régészeink érdeklődése csupán az avar kor felé fordult volna különösebb figyelemmel és szándékosan iparkodtak volna a magyar antropológiának minél több avar koponyával kedveskedni? — Vagy talán csak a véletlen különös játékaról lenne szó? — Aligha. Megcáfolja azt már maga az a tény, hogy az avarkori és nem avarkori koponyáknak fentemlített 3:1-körüli aránya csaknem mindegyik gyűjteményünkben külön-külön is megismétlődik.

Kétségkívül szerepet játszott itt az avar temetőknek sirmellékletekben való gazdagsága, illetve pl. az árpádkori és középkori magyar temetőknek sirmellékletekben való szegénysége s utóbbiak ásatásának régészeink által való nagyfokú elhanyagoltsága. Mintha bizony valamely ásatás értékét és tudományos jelentőségét a leltári számok szaporodása jelentené?

Ettől eltekintve azonban a hazai ásatásokból eddig előkerült avar koponyák és csontvázak nagy számából, a magamrészéről inkább arra következtetek és ezt nyomatékosabban is szeretném itt kiemelni, hogy t. i. *egyfelől az avar korban Magyarországnak aránylag sűrűbb, nagyobb tömegű lakossága volt, vagy legalább is sokkal nagyobb számú emberanyag fordult itt meg, mint a megelőző korokban, s másfelől, hogy az avarok hosszabb időre s főleg nagyobb mértékben nyomták rá hazánk földjére ethnikai és antropológiai bélyegeiket, mint azt megelőző bármely más néphullám tette, s mint ahogy azt a hazai tudományosság eddig értékelte.*

Ezt igazolja az avar temetők nagysága, sokasága és egy-egy területen való sűrűsége is. Dr. Csallány Dezső kéziratban lévő nagy munkájában összeállította az avar temetők és lelőhelyek teljes jegyzékét és szíves volt velem az alábbi adatokat közölni:

avar temető (7 sírtól felfelé)	: 323	lelőhely
avar sírlelet (2—6 sir közt)	: 133	„
avar sírlelet (1 sir)	: 101	„
depot-lelet, szórvány, bizonyt.	: 535	„

Összesen: 1001 lelőhely

Az avar lelőhelyek e hatalmas számából fogalmat alkothatunk magunknak azok sűrűségéről is. Az avarok által megszállt alföldi területen; sőt Dunántúl nagyrészen is, szinte alig van község, amelynek határában egy-két avar temetőt ne találtak volna, sőt vannak községek, melyek határában 4—5 avar temető is ismeretes. Csallány Gábor csupán Szentes tágabb környékén 77. avarkori lelőhelyet emlit. (Arch. Ért. III. Folyam. II. köt. 169. old.)

Ami pedig az avar temetők nagyságát illeti, az eddig publikált és teljesen feltárt avar temetők között aránylag keveset találunk 100 sírosnál kisebbet. Azok nagy részéről is kiderült, hogy eredetileg jóval nagyobbak voltak, de közben homok, — kavicsbordás, faültetés, vagy egyéb földmunka által megbolygatták és a sírok egy részét elpusztították. Ugy látszik normális nagyságúaknak a 300—400 sírosok tekintendők, aminek Szentes-Kaján, Üllő, Kiskörös, Mós-szentjános, Kundomb, Makkoserdő, Abony, Fenék, Lajtapordány

stb. Vannak azonban ennél nagyobb, az 1000 sirt megközelítő (Gá-
tér, Győr), sőt azt jóval meghaladó sírszámú temetők is, aminők
Keszthely (1700 sir), Dobogó (2434 sir). A páhoki avar temető pedig,
amelyből Lipp Vilmos 1000 sirt tárt fel, szerinte még a keszthely-
dobogói is felülmúlta. (Lásd idézett helyeket).

Nincs hazánknak egyetlen kultúrkora és egyetlen régi népe
sem, melyből, vagy melytől ily sok és nagy lélekszámú temető ke-
rült volna napfényre. Azt hiszem, aligha tévedek, ha e jelenséget az
avaroknak aránylag zárt ethnikai egységben való húzamos itt tartóz-
kodása mellett, főleg nagy lélekszámukra vezetem vissza. Hozzájuk,
úgy az idehozott nagy néptömeg, mint az ethnikai és embertani ha-
tás tekintetében, a multban legfeljebb a bronzkorban a koponya- és
csontvázletelek tanúsága szerint befolyt nagy népvándorlás nép- és
rasszkeverő hatása hasonlítható. Már pusztán az avar temetőknek
más korok és népek temetőihez viszonyított száma és aránylagos
nagysága is kétségtelenné teszi, hogy az avarok hatalmas tömegű
keleti emberanyagot hoztak hazánkba.

Ha pedig ez így van, akkor az is bizonyos, hogy egyfelől ennek
a keletről jött hatalmas emberanyagnak egy része; — és pedig a
jelek szerint elég tekintélyes része — az avar birodalom felbomlása
után is itt maradt s a későbbi lakosságnak élő alkatelemévé lett, más-
felől pedig a végbement nagyfokú ethnikai és rasszbeli keveredés és
keresztkezés következtében, amiről a történelmi források is több-
ször megemlékeznek, az avarok többi része is, legalább embertani
tipusait, tovább örökölte. Az avarok tehát kétségkívül nagy sze-
repet játszottak hazánk későbbi lakosságának mind ethnikai, mind
antropológiai természetű kialakításában és jellegzésében. Ezért az
avar temetők koponya- és csontvázanyagának tanulmányozása mind
a mai magyar nemzettest rasszbeli összetételének megismerése,
mind hazánk rassztörténetének megértése szempontjából elsőrangú
fontosságú. Sőt nem túlzás, ha azt állítom, hogy az avarságnak a
magyarországi temetőkben két és fél évszázad folyamán letétemé-
nyezett s a magyar tudományos kutatások által most feltárt antro-
pológiai és régészeti anyaga egész Eurázia rasszbeli, kultúrtörténeti
és ethnikai problémáinak megértéséhez, sőt nem ritkán megoldásá-
hoz is nélkülözhetetlen bizonyító anyagot szolgáltat.

E nagyértékű tudományos anyag módszeres feldolgozását
hosszú évek óta folytatom s publikálását többkötetes monográfiá-
ban tervezem. Ez alkalommal a vizsgálatokból már is leszűrődő
néhány fontosabb, az avarok demográfiai jelentőségére és rasszbeli
összetételére vonatkozó adat közlésére szorítkozom.

Mindenek előtt az avar temetőknek már említett nagyságára
térjek vissza s felvetem a kérdést, — nem annyira a probléma vég-
leges megoldása miatt, mint inkább csak azért, hogy régészeink
figyelmét reátereljem — neveztesen, hogy a temetőkben talált
sírok számából következtethetünk-e az illető lakótelep nagyságára,
lélekszámára?

Ezzel kapcsolatban először az a kérdés tisztázandó, hogy a
temetőknek az ásatási jegyzőkönyvekben közölt sírszámai valóban
az ott eltemetett összes egyének számát jelentik-e? Megfelelnek-e

az illető telepen történt természetes halálozásnak s felhasználható-e legalább nagy általánosságban — demográfiai vonatkozású következtetésekre?

Mindjárt meg kell itt említenem, amire különben már több célzást tettem, s amiről maguk az ásatások is nem egyszer megemlékeznek, hogy t. i. amikor az ásatást valamely helyen megkezdik, a temető egy része valamilyen régebbi munkálat következtében többnyire már meg van bolygatva. A felbolygatott terület nagyságát több esetben²² megállapítható volt, hogy a síroknak legalább $\frac{1}{3}$ -a már régebben elpusztult, tehát ott eredetileg lényegesen nagyobb számú temetkezés történt, mint amennyire a felásott sírok számából következtethetünk.

Másik gyakori jelenség, hogy az ásató az ásatást nem folytathatja mindig tetszése szerint addig, amíg a temető minden sírját tényleg feltárta, mert vagy az anyagi fedezet hiánya, vagy a terület viszonyai (vetés épület, szőlő stb.) akadályozzák a munka folytatásában, illetve befejezésében. De az is többször előfordult, főleg a múltban, hogy az ásató az ásatást azért hagyta abba, mert a sírok teljesen szegények, mellékletnélküliek voltak s így nem jelentettek gyarapodást a múzeumi leltár számára. Ezért, ha az ásatási jegyzőkönyveket áttanumányozzuk, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy *aránylag igen kevés olyan ásatást találunk, melyben az ásató teljes hitelességgel meggyőződött s azt írásban le is rögzítette, hogy a temető minden irányban teljesen fel van tárva s a megállapított sírszám tényleg a temető összes eredeti sírjait magában foglalja.*

Az egy-egy temetőben eltemetett egyének számának megállapítása szempontjából nem mellőzendő az a körülmény sem, hogy minden temetőben vannak olyan sírok, amelyekben több (rokon, vagy egyszerre elhalt) egyén van eltemetve s főleg gyakori, hogy a születésben elhalt anyával együtt ott találjuk a sírban vele elpusztult magzatát, vagy veletemetett csecsemőjét is, — feltéve természetesen, hogy a sírt alaposan megfigyeljük s a könnyen korhadó magzatszontokat a csonttörmelések között felismerjük. Előfordulnak továbbá reátemetkezések, amikor a régebbi temetkezés csontvázát többnyire elpusztítják vagy félreteszik. — Sajnos, ásatóink nem helyeznek mindig kellő súlyt az ilyen sírok határozott feltűntetésére s beszámolójukban legfeljebb azt említik meg, hogy hány férfi és hány női sír volt, de hogy azokban összesen hány egyén csontváza feküdt s hány volt a magzat vagy korán elpusztult csecsemő, illetve reátemetkezés, azt nem tartják mindig fontosnak felsorolni. Pedig mind demográfiai, mind közegészségtani és kultúrtör-

²² *Pogány Jenő* pl. az Arch. Ért. 1908-i évfolyamában a gombosi (Bács—Bodrog) avar sírmező 66 bolygatatlan sírját írja le. Megjegyzi azonban, hogy a sírmező létezéséről csak akkor szerzett tudomást, amikor „mindegy 140—160 sír teljesen szét volt dűlve” s hogy véleménye szerint „még mintegy kétszáz, sőt lehet, hogy több sír is várja az archaeológia napszámosát ásójával.” E szerint a 66 feltárt sír itt körülbelül 500 síros, vagyis a feltártnál 8-szor nagyobb temetőt jelent. Mosonszentjánoson az évek óta tartó kavicsbordás a temetőnek szintén legalább egyharmadát elpusztította.

téneti szempontból is tanúságos volna tudnunk, hogy egy-egy régi népnél milyen nagy volt a nehézszülésben, gyermekágyi lázban stb. elpusztult anyák száma s általában pontosan hány egyént temettek el az illető temetőbe.

Mosonszentjánoson pl. az általam feltárt 200 avar sír között 8 olyat találtam, ahol az anya újszülött gyermekével volt eltemetve, és pedig a gyermek a két combcsont között, vagy a lábakon keresztbe téve volt elhelyezve, amiből kétségtelen, hogy a gyermek vagy élve, vagy halva megszületett, de az anyával együtt hamarosan meghalt. Ugyanezen temető egy másik részében 65 sírből 5 volt kettős, ami azt jelenti, hogy az eltemetett egyének száma 9—10%-al volt nagyobb, mint a sírok száma.

A makkoserdei avar temetőben 335 sír közül 4-ben, a Fehértő A. jelzésű avar temetőben pedig 368 sír közül 8-ban volt az anya csecsemőjével együtt eltemetve. — Tekintetbe véve azt, hogy a nők száma a legtöbb avar temetőben nagyobb ugyan a férfiakénál, de viszont az eltemetett nők egy része még leány, s mivel az utóbbi két temetőt nem antropológus jelenlétében ásták fel s így valószínű, hogy a magzat vagy csecsemő csontvázak korhadt maradványait nem ismerték fel mindig, — a mosonszentjánosi temetőben tett megfigyeléseim alapján arra következtetek, hogy az avar anyáknak legalább 5—6%-a pusztult el nehézszülésben, vagy gyermekágyi betegség következtében.

Ezzel kapcsolatban fontos lesz a jövőbeli ásatásoknál annak pontos megállapítása is, hogy a gyermekcsontok a medencében, a két combcsont között, az anya lábánál, vagy feljebb, esetleg vele egy szintben, jobb vagy bal oldalán feküdtek-e, mert ebből megállapíthatjuk majd, hogy magzat, újszülött, vagy milyen idős csecsemőt temettek el együtt az anyával s milyen etnológiai kapcsolat van a gyermek kora és a sírban való elhelyezés módja között?

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy egyfelől az avar temetők tényleges sírszáma a legtöbbször lényegesen (20—40%-al is) nagyobb volt eredetileg, mint amennyit az ásatási jegyzőkönyvek közölnek, s másfelől az illető temetőkbe temetett egyének száma mindig, még teljes bolygatatlanság esetében is, nagyobb, — és pedig az eddigi tapasztalatok alapján legalább 10%-al nagyobb, — mint amennyi a hitelesen megállapított sírok száma.

Van azonban még egy fontos körülmény, amely további kiegészítést tesz szükségessé, ha a temetők sírszámából az ott élt lakosság számára akarunk következtetni. Ez pedig a gyermekhalálozás problémája. — Ha e szempontból szemügyre vesszük az eddig feltárt avar temetőket, meglepő észleletre jutunk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy feltűnően kevés a gyermeksírok, s számuk egyáltalán nem áll arányban a statisztika által ma megállapított gyermekhalálozási számokkal.

A mellékelt táblázatban (ld. 8. old.) 18 olyan avar temetőből állítottam össze a gyermeksírok számát, amelyek ásatási jegyzőkönyvei, a közölt adatok részletessége folytán, a legmegbízhatóbbaknak látszottak. Kiderült, hogy 4011 avar sírban 691 avar gyermek feküdt, vagyis a gyermekek arányszáma az összes eltemetett

teknek 17.22%-a. Temetőnként természetesen eléggé változik az arányszám, így Üllőn csak 11.55%, Csengele-Feketehalmon ellenben 37.50% volt a gyermeksírok száma. Sőt ugyanazon temető különböző részeiben is lényeges különbséget találunk. Jutason pl. az első 75 sírnak 30.67%-a volt gyermeksír, 252 sír után azonban a gyermekek arányszáma már 16.27%-ra csökkent, aminek oka nyilván a gyermekek halálzási arányának időnként, főleg járványokkal kapcsolatban való változásában, s a gyermeksíroknak a temető egyes részeiben, főleg szélein való elhelyezésében keresendő.

Kérdés már most mit jelentenek ezek arányszámok s mit jelent általában az ásatási jegyzőkönyvekben a „gyermeksír“ kifejezés? Nyilvánvalóan azokat a sírokat, amelyekben valamilyen gyermekjátékszer volt, vagy a sír rövidsége, a csontváz kicsinysége, fejletlensége, vagy a talált tejfogazat a nemantropológus számára is kétségtelenné tette, hogy gyermekmaradványokról van szó. Ellenőrizvén a kérdést azzal a több ezer esettel, amikor a koponyát vagy csontvázat is megmentették, mikor is azok életkora pontosan meghatározható volt, s az így hitelesített csontvázanyagot összehasonlítván az ásatási jegyzőkönyvek említett adataival, — arra az eredményre jutottam, hogy, kisebb-nagyobb hibáktól eltekintve, „gyermeksír“ alatt általában a 8—10 éven aluli gyermeket értjük.

Már most meglepő, hogy az avar sírokban így megállapított 10 éven aluli gyermekek aránya, ami — mint láttuk — átlagban 17.22%-ot tesz ki, egyáltalán nem egyezik a ma élő lakosságban a 10 éven aluli gyermekek halálzási arányával. A statisztikai hivatal kimutatása szerint hazánkban 1910-ben 426.022 elhunyt egyén közül 205.395, vagyis 48.24% volt a 10 éven alul elhalt gyermekek száma. Az avar gyermekek átlagos halálzási aránya az eddigi ása-

I. Táblázat. Gyermeksírok száma avar temetőkben.

I.^{re} Planche. Nombre des tombeaux d'enfant dans les cimetières avars

1. Üllő	— — — — — de	260 sírból gyermeksír: 29=11.55 %
2. Győr	— — — — — de	889 tombeaux tombeaux d'enfant: 113=12.71 %
3. Gombos	— — — — — de	58 „ „ 8=13.79 %
4. Fehértó A.	— — — — — de	378 „ „ 56=14.81 %
5. Nemesvölgy	— — — — — de	186 „ „ 29=15.53 %
6. Szentcsanak	— — — — — de	444 „ „ 69=15.54 %
7. Csóka	— — — — — de	64 „ „ 10=15.63 %
8. Jutas	— — — — — de	252 „ „ 41=16.27 %
9. Makkoserdő	— — — — — de	240 „ „ 44=18.16 %
10. Kiskőrös	— — — — — de	216 „ „ 41=18.98 %
11. Kundomb	— — — — — de	312 „ „ 62=19.87 %
12. Mosonszentjános	— — — — — de	269 „ „ 57=21.20 %
13. Öskü	— — — — — de	76 „ „ 17=22.37 %
14. Szőreg B.	— — — — — de	52 „ „ 12=23.08 %
15. Fehértó B.	— — — — — de	67 „ „ 16=23.88 %
16. Baktó	— — — — — de	23 „ „ 7=30.43 %
17. Csuny	— — — — — de	153 „ „ 53=34.64 %
18. Csengele-Feketehalom	— — — — — de	72 „ „ 27=37.50 %

Összesen: 4011 sírból gyermeksír: 691=17.22 %
(En tout de) (tombeaux tombeaux d'enfant)

tási adatok szerint tehát körülbelül csak $\frac{1}{3}$ -a a mainak. Pedig a statisztika adatai azt bizonyítják, hogy a gyermekhalálozás a multban a mainál lényegesen nagyobb volt s általában minél régebbi időre és primitívebb, egészségtelenebb életviszonyokra megyünk vissza, a gyermekhalálozás annál magasabb.

Kérdés már most, mi az oka az avar ásatási adatok és a mai statisztika eme feltűnő ellentmondásának?

Nyilvánvalóan két dologról lehet itt szó. *Vagy az ásatási adatok hibásak s nem tüntetik fel a ténylegesen elhunyt és eltemetett gyermekek számát, vagy a mai statisztika megállapításai nem alkalmazhatók egyszerűen az avarokra.* Vizsgáljuk tehát a kérdést részletesebben.

Arról már megemlékeztem, hogy a magzat és újszülött gyermekek maradványainak felismerése nemantropológusok számára már magábanvéve is nehézségekbe ütközik s negatív irányban erősen befolyásolhatja az adatokat. Ezen kívül a még jórészt porcogós gyermekváz könnyen elkorhad s kavicsos, vagy erősen savas talajokban valóban előfordul, hogy a magzat, vagy újszülött vázának semmi nyoma nem ismerhető fel szabad szemmel a talajban. Mosonszentjánoson pl. a kavicsos és erősen savas talaj még a felnőttek csontját is nagymértékben széjjelmarta s a csontkorhadék a talajjal teljesen egybeolvadt. Hasonló az eset több kúnsági és hajdúsági temetőben is. Mindezek alapján egészen bizonyosnak tartom, hogy az avar temetőkben jóval több gyermeket temettek el, mint amennyit az ásatási jegyzőkönyvek feltüntetnek. Így pl. tapasztalatom szerint az ásatási jegyzőkönyvekben „üres”-nek, vagy „félíg felásott”-nak jelzett sírok az esetek túlnyomó számában nyugodtan gyermeksíroknak vehetők. Mivel továbbá Magyarországon a 10 éves fiúk és lányok átlagos testmagassága 128—129 cm között van, a 130 cm-nél rövidebb síroknak legalább 90%-át szintén gyermeksírnak vehetjük. Mosonszentjánoson pl. az ilyen rövid, vagy sekély mélységű sírokban mindig gyermekváz maradványait találtam.

Hogy a régészeink által felvett ásatási jegyzőkönyvek valóban nem adnak hű képet a ténylegesen elhunyt és eltemetett gyermekek számáról, hanem a már említett okoknál fogva annál lényegesen kevesebb gyermeksírt tüntetnek fel, arra bizonyító például a saját tapasztalatomból megemlítem a Székesfehérvár rádiótelepi honfoglaláskori magyar temetőt. E temetőt 1924-ben Marosi Arnolddal, a székesfehérvári múzeum akkori igazgatójával, együtt ásattuk fel, annak minden sírját saját magam vizsgáltam meg tüzetesen s belőle minden megmenthető antropológiai anyagot megmentettem. — A megállapított 66 sírban összesen 71 egyén csontvázát találtam. Ezek közül 27, vagyis az eltemetett egyének 38.03%-a volt 10 éven aluli gyermek. Ez a szám már kétszer akkora, mint az avar kori temetőkben régészeink adatai alapján megállapított arányszám s nagyon valószínű, hogy az ismertetett avar temetőkben is jóval több gyermekcsontváz került volna napfényre, ha antropológus tárta volna fel azokat.

Véleményem szerint azonban még ez a 38%-os arányszám sem fejezi ki teljesen a tényleg elhalt avar csecsemők, illetve 10 éven

aluli gyermekek számát. Allításomat a galgahévízi próbaásatás alkalmával szerzett tapasztalatomra építem.

1926 decemberében Galgahévizen, az állomástól a községbe vezető út jobb oldalán emelkedő domb homokját a község lakossága akkord-munkában hordta az út töltéséhez, miközben sok embercsontváz került elő. A koponyák és a talált régészeti mellékletek alapján megállapítottam, hogy több száz síros késő árpádkori temetőről van szó. A homokhordás oly nagy erővel és iramban folyt, hogy egyes sírok nyugodt felbontására nem is gondolhattam, legfeljebb néha egy-egy épebb koponyát menthettem meg s inkább csak megfigyeléseket végeztem. Miután a terület közepe táján kőépület nyomai is előkerültek, megállapíthattam, hogy kisebb templom, vagy kápolna körüli árpádkori keresztény temetővel, nagy valószínűséggel éppen Galgahévíz régi temetőjével van dolgunk. — A munkálatok figyelése közben észrevettem, hogy a temető egyik részén sok cserépedénytöredék kerül elő. Jutalom ígérese után sikerült megmenteni egy ép mázolatlan köcsögöt. Amikor odahaza tartalmát megvizsgáltam, legnagyobb meglepetésemre újszülött csontjait találtam benne. A lelet megfejtését *Pintér Sándornál* találtam meg, aki a palócokról szóló munkájában a következőket írja:

„Majd mindenik palócfalunak egyik vagy másik szélén áll egy pyramis alakú kőből épült tömör oszlop; a palóc e tömöroszlopot — melynek semmi más üressége nincs, mint a világ négy tája felé tekintő oldalán egy-egy fülke, — ma már „káponká“-nak nevezi.

Ezek az oszlopok sem többet, sem kevesebbet nem jeleznek, mint megjelölik azon temetkezési helyet, ahová a meg nem keresztelt, tehát „pogány“ gyermekek temetettek, temetettek pedig „fazék“-ba és e szokás, némely palóc községben még most is gyakorlatban van.“ Hasonlót említ *Istvánffy Gyula* a gömörmegyeiek-ről (*Ethnogr. VII. 285*), *Fludorovics Zsigmond* pedig a matyókról (*Népr. Múz. Ért. XIV, 1913.*). *Wlstockiné Dörfler Fanni* szerint: „Halva született vagy keresztetetlenül elhalt gyermeket cserépedénybe, illetőleg kisládába tesznek és vagy a szülők telkének kerítése mellé, vagy a temetőkerítés külső oldalfala felé temetik, hogy a többi holtakat „jajgatásaival ne zavarja.“ (*Ethnogr. 4, 116.*). *Balázs Márton*: Szilágysági néprajzi adalékok című cikkéből (*Ethnogr. 2, 1891.*) megtudjuk, hogy az „orozva eltemetett keresztetetlen gyermek“ egyes csontjait babonás, varázslatos céllal kilopják a sírokból. *Ploss*: *Das Kind* c. munkájából pedig kiderül, hogy fenti szokások, valamint a nyomorék, vézna újszülöttek kitevése, megölése, temetőn kívüli eltemetése stb. nemcsak a természeti népeknél, hanem Európa és Ázsia igen sok mai és régi népénél el van és el volt terjedve. — Az ú. n. „köcsögbe temetésnek“²³ a palócoknál való megmaradása pedig a felvetett kérdés szempontjából annál nagyobb jelentőségű, mert hazánkban éppen a palócok azok, akik az avarokkal a legtöbb antropológiai és ethnikai kapcsolatot tüntetik fel.

²³ *Bartucz Lajos*: Köcsögbe temetés a régi palócoknál. *Antrop. Füzetek.* Bpest. 1928.

Az elmondottak, azt hiszem, elegendők annak bizonyítására, hogy a 10 éven alul elhalt avar gyermekek számát magasabbra kell értékelniünk, mint amennyinek az a régészeti ásatási jegyzőkönyvek alapján látszott.

A kérdésnek más oldalról való megvilágítása és alátámasztása céljából megemlítem itt egy alföldi és egy dunántúli magyar falunak 150—200 év előtti, tehát a mainál jóval primitívebb közegészségügyi állapotokból származó gyermekhalálozási adatait, amelyeket magam gyűjtöttem össze. A szóban forgó községek közül az egyik Szegvár, csongrádmegyei, 8000 lakosú, bő gyermekáldású alföldi nagyközség, a másik Nemespátró, somogymegyei, 800 lakosú, kevés gyermekű, ma egykézű, kisközség.

Nemespátrón 1857 és 1867 között 10 év alatt elhunyt 220 egyén. Ezek közül 124, vagyis 56.36% volt 10 éven aluli gyermek. 60 évvel korábbi időből, az 1788 és 1809 közötti 10 évben a gyermekhalálozási arányszám még nagyobb, 257 elhalt közül ugyanis 163, vagyis 63.42% volt 10 éven aluli gyermek. Szegvárnak 40 évvel még korábbi idejéből, 1748 és 1761 között időben, 7 év alatt elhunyt összesen 357 egyén, kik közül a 10 év alatti gyermekek száma 275, vagyis 77.03% volt. — Ime azt látjuk tehát, hogy a 10 éven alul elhunyt gyermekek arányszáma mind a kis, mind a nagyközségben, a lakosság lélekszámától függetlenül 200 év alatt erősen megnövekedett, amennyiben a mai 48%-ról 77%-ra emelkedett.

Mindezek alapján a 10 éven aluli gyermekek halálozási arányát az avaroknál, az összes elhaltaknak legalább 60%-ára kell becsülnünk. Mivel pedig az ásatási jegyzőkönyvek — mint láttuk — átlagban csak 17% gyermeksírt említenek, tehát körülbelül 43%-ra kell becsülnünk azoknak a gyermekhalottaknak a számát, akiket vagy nem temettek a felnőtt sírok közé, vagy csontvázaik ott nyomtalanul elpusztultak, vagy legalább az ásatási jegyzőkönyvbe nem kerültek bele. Ha ehhez még hozzászámítjuk az átlagban 20%-ra tehető, már korábban elpusztult sírt és a 10% körüli többszörös temetkezést, illetve több egyént tartalmazó sírokat, akkor az avar temetők lélekszámát az ásatási jegyzőkönyvek által feltüntetett sírszámnál átlagban 73%-al magasabbra kell becsülnünk, ha azokból az ott élt lakosság számára akarunk következtetni.

E szerint a szentes-kajáni avar temetőnek az ásatási jegyzőkönyvben felsorolt 459 sírjából összesen legalább 794 egyén elhalálozására kell következtetnünk, annál is inkább, mert dr. Korek cikkében megemlíti, (Dolg. 1943, 3—4 old.) hogy Csallány Gábor 1932. évi ásatása alkalmával Veres Bálint tanyájának udvari részét, amely felé a sírok folytatódtak, már nem ásatta fel. Azt írja továbbá, hogy „a szomszédos területek vetésforgója nem engedte meg a további kutatást és minthogy a temetőnek ez a része szegényebb volt, később sem folytatták az ásatást s így ez az oldal ma sincs teljesen feltárva”. — Az sem derül ki határozottan az ásatási jegyzőkönyvből, hogy Pataki Ferenc földjén, ahol a temető folytatódott, minden irányban megálapították-e a temető tényleges hatá-

rát. Tehát az sem lehetetlen, hogy a temető abban az irányban sem volt teljesen feltárva.

Kérdés már most, mit jelent a szentes-kajáni avar temetővel kapcsolatban megállapított, 794 lelket kitevő összhalálozási szám az ott élt lakosság szempontjából, illetve a 794 összhalálozási lélekszámból következtethetünk-e az ott élt avar törzs lélekszámára? Ez nyilvánvalóan attól függ, hány évig volt a temető használatban. DR. KÖREK JÓZSEF a temető korának alsó határát Kr. u. 670-re, felső határát pedig 790-re teszi, vagyis szerinte körülbelül 120 évig volt használatban. Ez azt jelenti, hogy egy-egy évre átlagban 7 halálozás jutott.

Amennyi lehetett az avaroknak 1000 lélekre eső halálozási száma?

Az Orsz. Statisztikai Hivatal adatai szerint 1911-ben 25.1, 1881-ben 32.8 volt az 1000 lélekre eső halálozások száma. A saját adatgyűjtésem szerint a már fentebb említett két községet véve mintául: Szegváron 1930-ban 36, 1845-ben 30, 1825-ben 35 volt az 1000 lélekre eső halálozás. Viszont Nemespátrón 1000 lélekre 1930-ban 14.6, 1881-ben 32.7, 1819-ben pedig 27.2 halálozás jutott.

Ha a fentiek alapján, — valamint tekintetbe véve, hogy az ásatási adatokból következtetve az avaroknál a gyermekáldás nem lehetett túl magas, — az 1000 lélekre eső halálozási számot 30-nak vesszük, akkor Szentés-Kajánon az évi 7 halálozásból 250—300 lélekből álló avar telep következtethetünk.

Mivel pedig Szentés-Kaján a közepes nagyságú avar temetők közé tartozik, a reá így megállapított lélekszámot átlagul vehetjük az avar telepek számára. Ily módon a CSALLÁNY DEZSŐ által az eddigi ásatások alapján hitelesen kimutatott 466 avar temető, illetve telep összlakosságát körülbelül 120—140.000-re kell becselnünk.

De vajjon e szám az összes magyarországi avarokat jelenti-e? Egész bizonyos, hogy nem. Az Alföldnek ugyanis igen sok olyan községe van, ahol még egyáltalán nem folyt régészeti ásatás, vagy ha folyt is, csak egész felületesen, a községhatárnak csak egészen kicsi részén. Ezért több, mint valószínű, hogy magyarányú rendszeres régészeti kutatások alapján az összes létezett magyarországi avar temetők és telepek száma az eddig megállapítottaknál legalább a kétszeresére fog emelkedni. Valószínűsíti ezt az eddig megállapított szorványlélőhelyeknek Csallány Dezső által közölt nagy (535) száma is. Azt hiszem tehát, hogy nem túlzás, ha a Magyarországon létezett összes avar telepek számát legalább 1000-re s ennek alapján az itt élt avarok valószínű összlétszámát 250—300.000-re becsülöm.

— Bármennyire hozzávetőleges legyen is még az avarok lélekszámára így módon megállapított fenti szám, — véleményem szerint az mégis sokkal reálisabb, mint pl. az, amelyet történészeink a honfoglaló magyarokról közölnek.

„A besenyő támadás után nyugatra költözött magyar nép — asszonyokkal, gyermekekkel, szolgákkal együtt — mintegy ötszáz-ezer ember“, — olvassuk a „Magyar Történet“-ben (Budapest, 1939,

I. köt. 118. old.). — SZABÓ ISTVÁN is (A magyarság életrajza, Budapest, 1941, 10. old.) „néhány százezer“-re becsüli őket.

Ezzel szemben az ásatások alapján reálisan az állapítható meg, hogy az eddig felfedezett pogány-magyar temetők száma (az avarokkal való összehasonlításra tulajdonképpen csak ezek használhatók) az avarokénak egyharmadát sem éri el. Ami pedig a pogány-magyar temetők nagyságát, illetve sir- és lélekszámát illeti, az a régészeti ásatások tanúsága szerint, átlagban az avarokénak körülbelül csak 1/5-e lehetett. A hiteles pogány-magyar temetők átlagos sirszáma ugyanis 30—35 körül van s a 80—100. siros honfoglaláskori magyar temetők már a ritkaság közé tartoznak és többnyire már nem tisztán pogánykoriak, hanem átnyulnak az árpádkorba. Ezért *véleményem szerint a 895-ben bejött honfoglaló magyarok száma, a hiteles régészeti és antropológiai leletek alapján aligha tehető többre 100.000-nél.* — Más kérdés azután az, hogy az általuk itt talált, velük mind ethnikailag, mind rasszbelileg rokon, avarok hamarosan beolvadtak a magyar nemzettestbe s annak lélekszámát tetemesen megnövelték.

Lássuk most az avar temetőkben eltemetett férfiak és nők arányát egyfelől az ásatási jegyzőkönyvek, másfelől a megmentett koponyák és csontvázak antropológiai vizsgálata alapján. — Erre

° II. Táblázat. A férfiak és nők aránya avar temetőkben.

II.° Planche, Proportion des hommes et des femmes dans les cimetières avars

Lelőhely	Sírok sz. tombeaux	a) Ásatást adatok alapján a) d'après des données de fouille				b) Megmentett csontvázak alapján b) d'après des squelettes sauvés			
		♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
1. Kundomb.	309	31	27.19	83	72.81	79	54.11	67	45.89
2. Fehértó A.	376	61	31.28	134	68.72	94	51.09	90	48.91
3. Öskü.	76	13	34.21	25	65.79	—	—	—	—
4. Csengele-feketehalom	72	14	37.84	23	62.16	—	—	—	—
5. Csuny	151	35	38.04	57	61.96	—	—	—	—
6. Nemesvölgy	186	39	39.00	61	61.00	—	—	—	—
7. Mósonszentj.	205	52	39.10	81	60.90	43	41.35	61	58.65
8. Fehértó B.	67	22	43.14	29	56.86	—	—	—	—
9. Üllő	260	79	43.17	104	56.83	60	45.45	72	54.54
10. Győr	889	138	43.40	180	56.60	—	—	—	—
11. Deszk D.	12	4	44.44	5	55.56	—	—	—	—
12. Gombos	66	23	46.00	27	54.00	—	—	—	—
13. Makkoserdő	240	68	49.63	69	50.36	38	52.78	34	47.22
14. Szentcs-Kaján	459	172	50.00	172	50.00	—	—	—	—
15. Kiskőrös	216	69	51.88	64	48.12	66	48.89	60	51.11
16. Csóka	44	19	52.78	17	47.22	—	—	—	—
17. Jutas	252	52	53.61	45	46.39	—	—	—	—
18. Deszk (Ambrus)	21	12	57.14	9	42.86	—	—	—	—
19. Deszk (Ördögh)	39	23	58.97	16	41.03	—	—	—	—
20. Baktó	23	10	62.50	6	37.50	—	—	—	—
21. Csongrád (Máma)	17	11	68.75	5	31.25	—	—	—	—
Közép	3980	947	43.86	1212	56.13	380	49.16	393	50.84

vonatkozó adataimat a II. Táblázatban foglaltam össze 21 avar temető 2159 pontosabban meghatározott sirja és 6 temető megmentett és antropológiailag megvizsgált 773 csontváza alapján. A gyermekeket és a bizonytalan, vagy meghatározatlan nemű sírokat és csontvázakat itt egyáltalán nem vettem figyelembe.

E táblázatból mindenek előtt kiderül, hogy az avar temetőkben a nők száma átlagban 6—7%-al nagyobb, mint a férfiaké. Azonban temetők szerint vizsgálva a kérdést, azt látjuk, hogy a különbségek esetenként nagy mértékben változnak. Amíg ugyanis pl. a kúndombi, fehértői, ösküi, csengelei, csunyi, nemesvölgyi, mosonszentjánosi avar temetőkben 27—40% férfival 60—70% nő volt eltemetve, addig a jutasi, deszki, baktói és csongrádi avar temetőben fordítva a férfiak száma nagyobb s 30—46% nővel 54—68% férfi halott áll szemben. Viszont Makkoserdőn, Szentcsanakon, Kiskőrösön a két nem közele egyforma számban volt képviselve.

Kérdés már most, mi az oka annak, hogy a két nem aránya temetőkneként oly nagy mértékben különbözik s egyes temetőkben a nők, más temetőkben pedig férfiak vannak többségben?

Véleményem szerint egyes temetőkben a férfiak feltűnő hiánya a nőkkel szemben a legnagyobb valószínűség szerint azzal magyarázható, hogy a férfiak egy része a harcokban, kalandozásokban az otthontól távol pusztult el s így az ilyen kevés férfigalottat tartalmazó temetők nyilván az illető törzs életének harcossabb, míg a több férfit tartalmazók a békésebb korszakából valók.

E mellett azonban felmerülhet az a nézet is, vajjon nem volt-e szokásban az avarok egyes törzseiben a többnejűség? — Minden esetre feltűnő, hogy ama temetők nagy részében, amelyekben sok a nő, a koponyák antropológiai típusa tekintetében az ázsiai mongolid jelleg az uralkodó (pl. Öskü, Csuny, Nemesvölgy, Mosonszentjános, Győr, stb.), míg azokban a temetőkben, amelyekben kevés a nő, (pl. Jutas, Deszk, Baktó), inkább europid rasszjellegűek találhatók. Valószínű, hogy ha pontosan tudnók, hogy az egyes temetők mikortól meddig voltak használatban, akkor a temető kora és a két nem aránya között még szorosabb kapcsolatot találunk.

Feltűnő, hogy a megmentett és antropológiailag megvizsgált koponyák és csontvázak nemében községek szerint nincs olyan nagy ingadozás, mint aminőt az ásatási jegyzőkönyvek siradatai alapján megállapíthattunk. Itt ugyanis a férfiak (49.16%) és nők (50.84%) arányszáma majdnem egyforma és így több esetben ellene mond az ásatási jegyzőkönyvek adatai alapján történt ivarmeghatározásnak. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az ásatásoknál csak igen ritkán volt jelen antropológus is s így jóval gyakrabban mentették meg az erősebb, épebb férfi, mint a vékonyabb, könnyebben korhadó női csontokat.

Lássuk most az avar temetőkben eltemetett egyének életkorát. E tekintetben mindenek előtt az üllői és kiskörösi avar temető antropológiai anyagára támaszkodom, amelyet tüzetesen megvizsgáltam és feldolgoztam.

Mínthogy az ásatások az antropológiai anyagot a síroknak

körülbelül 50—60%-ában megmentették s mivel feltehető volt, hogy a megmentésnél a csontok ép megtartási állapotán s esetleg a régészeti mellékletek fontosságán kívül semmi más különleges szempont, célzatos kiválogatás, nem játszott közre, reméltem, hogy a megmentett anyagban a különböző életkorok arányosan lesznek képviselve s az itt felvetett kérdésekre némi feleletet kaphatunk. Ezért mindkét temető megmentett antropológiai anyagát 10 éves korosztálycsoportokra osztottam, mint az az alábbi III. Táblázatban látható.

III. Táblázat. Az üllői és kiskörösi avar temető antropológiai anyagának eloszlása életkorcsoportok szerint.

III-c Planche. Répartition d'après l'âge du matériel anthropologique du cimetière avar d'Üllő et de Kiskörös.

Kor Age	Üllő				Kiskörös			
	♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
0—9 év années	—	—	1	1.39	1	1.50	4	5.79
10—19	4	6.67	12	16.67	6	9.09	12	17.39
20—29	7	11.67	16	22.22	11	16.67	12	17.39
30—39	24	40.00	24	33.33	22	33.34	21	30.43
40—49	20	33.33	12	16.67	19	28.78	15	21.74
50—59	5	8.33	3	4.17	6	9.09	5	7.24
60	—	—	4	5.56	1	1.50	—	—
	60	100.00	72	100.01	66	99.57	69	99.98

Elég egy pillantást vetnünk e táblázat adataira, hogy legott észrevegyük a 10 éven aluli gyermekeknek csaknem teljes hiányát. Üllőn ugyanis mindössze 1.39%, Kiskörösi pedig 1.50%, illetve 5.79% a gyakoriságuk.

Lényegesen jobb a helyzet a 10—19 évesek korcsoportja tekintetében. Minthogy az ásatási jegyzőkönyvben „fiatal”-nak jelzett sírookra, mint már kifejtettem, nem támaszkodhatunk, azért tisztán csak a megmentett s pontosan meghatározott korú csontvázakat veszem itt figyelembe. E korosztály gyakorisága a mai halálozási statisztika szerint 5% körül van. Ezzel szemben táblázatunkban a 10—19 éves korban elhalt fiúk gyakorisága 6—9%, a leányoké pedig 16—19%, ami ismét ama feltevésünket valószínűsíti, hogy a 10 éven aluli gyermekek számának jóval nagyobbak kellett lennie, mint ahogy azt az ásatási jegyzőkönyvek feltűntetik. E hiány okozza a magasabb életkornak táblázatunkban látható, a mai lényegesen felülmúló arányszámát.

Még fontosabb ennél az, hogy fenti táblázatunkban a 10—19 éves korú női csontvázak száma több, mint kétszerese a hasonló korú férfi csontvázakénak. Abból, hogy e jelenség mindkét temetőben egyaránt mutatkozik, kétségtelen, hogy annak valami különleges oka van, annál is inkább, mert hasonló tapasztalunk a 20—29 évesek korosztályában is. Viszont 30 éves kor után megfordul a

viszony a két nem gyakorisága között s inkább temetőben a férfiak arányszáma lényegesen felülmúlja a nőkéét. Sőt úgy látszik, hogy ez az arány az életkor növekedésével, legalább is 50 éves korig, még fokozódik is a férfiak javára.

Különösen szembetűnő e jelenség akkor, ha az antropológiai anyagot csak két életkorcsoportra, u. m. a 30 évesnél fiatalabbak és a 30 évesnél idősebbek csoportjára választjuk szét, amint ezt itt összeállítottam:

	Üllő		Kiskörös	
	Férfi:	Nő:	Férfi:	Nő:
30 évesnél fiatalabb:	18.34%	40.29%	27.26%	40.57%
30 évesnél idősebb:	81.66%	59.73%	72.71%	59.41%
	100.00%	100.00%	99.97%	99.98%

Mindenek előtt élesen kifejezésre jut itt a legfiatalabb korosztály már többször említett nagy hiánya nemcsak a harmincévesnél fiatalabbak kicsi gyakoriságában, hanem főleg a 30 évesnél öregebbeknek szokatlanul nagy arányszámában. Érdekes azonban, hogy a két nem e tekintetben lényegesen különbözően viselkedik: Amíg ugyanis a nőknél a 30 évesnél idősebbek száma mindkét temetőben 19%-al múlja felül a 30 évesnél fiatalabbakét, addig Kiskörösön 45%-al, Üllőn pedig 63%-al magasabb a 30 évesnél idősebb férfiak gyakorisága. Sőt tüzetesebb összehasonlítás után arra is reájövünk, hogy e két korosztály tekintetében fordított viszony van a férfiak és nők között. Amíg ugyanis 30 évesnél fiatalabb korban Kiskörösön 13%-al, Üllőn 22%-al múlja felül a női csontvázak gyakorisága a férfi csontvázakét, addig 30 évesnél idősebb korban megfordul a viszony, amennyiben Kiskörösön 13%-al, Üllőn pedig 22%-al a férfiak dominálnak a nők felett.

Az üllői és kiskörösi avar temető csontvázain tett fenti megállapításainkat mindenben megerősítik a fehértői és kundombi avar temetőnek a IV. Táblázatban összeállított adatai.

IV. A nemek és életkorok aránya a fehértői és kundombi avar temetőben.

IV.^e Planche. La proportion des sexes et des âges dans le cimetière avar de Fehértő et de Kundomb.

	F e h é r t ő				K u n d o m b.			
	♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
0—10 év (années)	4	4.00	5	5.15	6	6.82	7	8.97
10—20 „	3	3.00	16	16.49	7	7.95	15	19.23
20—40 „	39	39.00	45	46.39	18	20.45	30	38.46
40—70 „	54	54.00	31	31.96	57	64.77	26	33.33
	100	100.00	97	99.99	88	99.99	78	99.99

Az életkorcsoportok beosztása ugyan itt kissé eltér, mégis szembetűnően kidomborodik 10—20, sőt még 20—40 éves korban is a nők lényegesen nagyobb száma. Viszont 40 éves kor után a férfiak tüntetnek fel a nőkéét 25—30%-al felülmúló arányszámmal.

A férfi és női csontvázak gyakoriságának e feltűnő nagy különbsége, sőt ellentétessége, aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy egyfelől a fiatal férfiak egyrésze az otthontól távol, harcokban pusztult el s így nem került a hazai temetőbe s másfelől, hogy a nők halálózása fiatalabb korban nagyobb mint a férfiaké. Abból viszont, hogy e különbségek temetők szerint bizonyos eltéréseket tüntetnek fel, az egyes temetőknek korban és ethnikai jellegben való némi különbségére következtethetünk. Részletesebb állásfoglaláshoz azonban az adatok még csekélyszámúak.

Ha a fenti adatokhoz a mai arány szerint hozzászámítjuk a hiányzó 10 éven aluli gyermekeket, akkor némi támpontot kapunk az avarok átlagos életkorára vonatkozólag is. Ily módon az üllői és kiskőrösi avarokra a következő hozzávetőleges adatokat kaptam:

Üllő		Kiskőrös	
Férfi	Nő	Férfi	Nő
Átlagos életkor: 25.2	24.2	24.2	23.5

Mindegyik érték jóval kisebb a mainál s így esetleges hibáik dacára is arról tanúskodnak, hogy az avarok átlagos életkora lényegesen alacsonyabb volt a mai magyarságénál. Nemek szerint tekintve viszont úgy látszik, hogy a nők átlagos halálózási kora valamivel kisebb volt, mint a férfiaké.

Az itt röviden előadottak, azt hiszem, eléggé indokolják a felvetett kérdések fontosságát és azt az óhajunkat, hogy a jövőben:

1. Minden régi temetőt antropológus és régész együtt ásasson fel.

2. Hogy abból a régészeti mellékleteken kívül minden csontvázat és csontmaradványt is kivétel nélkül legteljesebben megmentsen.

3. Hogy a tárgyi leletek leg gondosabb megmentésén kívül minden megfigyelést is megtegyen s nagy súlyt helyezzen arra, hogy az összes fentvázolt fontos körülmények tisztázása alapján az illető temetőben egykor eltemetett összes egyének pontos száma, neme, életkora megállapítható legyen, hogy így azok alapján a hazánkban élt régi népek demographiai, néprajzi és antropológiai viszonyait az eddigieknél részletesebben és hitelesebben megállapíthassuk.

Csak így fejlődhetik ki az igazi tárgyilagos, tudományos történeti demographia és történeti antropológia, mely alkalmas lesz arra, hogy a szomszéd tudományok számára hiteles adatokat nyújtson.